

УДК 111. 83 : 2 : 001] Прокопович

З.І. Нікітіна,
*здобувач Інституту філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України*

РЕЛІГІЙНА ТА НАУКОВА ІСТИНА У ВЧЕННІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Сучасна історія філософії пропонує дослідникові численні можливості для зміни власної оптики у вивченні філософської думки в Україні як складової частини загальноєвропейського процесу розвитку філософії. У цьому контексті в аналізі української філософії Нового часу набуває нової актуальності і дослідження епістеміологічної проблематики.

Метою та головним завданням цієї розвідки є дослідження поглядів Теофана Прокоповича на природу знання і пізнавальної діяльності людини. Автор прагне надати оцінку цим поглядам у контексті загальноєвропейського історико-філософського процесу Нового часу.

Філософія Нового часу запропонувала принципово новий підхід до розуміння знання у порівнянні з минулою добою. Як відзначають українські дослідники, «нова філософія мала власний зміст, у своїх теоретичних побудовах вона віддзеркалювала нові реалії суспільного життя, і не просто підсумовувала духовний досвід попередніх століть, а й пішла далі, формулюючи власні проблеми й розв'язуючи власні завдання» [2, 6]. Питання щодо походження людського знання набуло особливої актуальності за Нового часу, коли система знання не могла dokonечно задовольнятися жодним з існуючих постулатів, і потребувала подальшого висвітлення та раціонального обґрунтування. Особливу увагу почали звертати на джерело істинних ідей та механізми їхнього отримання. «Зробивши ставку на наукове пізнання,

філософія розглядає розум як головне знаряддя пізнавальної діяльності і головного суддю всіх без винятку суспільних та духовних явищ» [2, 10]. З'являється теорія вроджених ідей, а невдовзі і її ґрунтовна критика. Від того часу майже кожний філософ, що долучався до вивчення теорії знання, неодмінно мав сформулювати власне ставлення щодо визначення джерела людського знання.

У різних творах, кожен з яких мав стилістичну і жанрову специфіку та належав до певного інтелектуального контексту, Теофан Прокопович пропонує власне розуміння того чи іншого аспекту теорії знання як однієї з найважливіших складових європейської філософії. Як відзначають сучасні дослідники, релігійна складова пізнавальної діяльності людини мала важливе значення у системі поглядів мислителя: «Між Божим одкровенням, законами природи і розумом людини... не повинно бути суперечностей, бо вони гармонійно пристосовані одне до одного своїм творцем» [1, 56]. Твір Теофана Прокоповича «Розміркування про безбожжя» загалом засвідчує його релігійну позицію щодо розуміння істинності знання та його підстав. Починаючи з огляду здобутків своїх попередників, він намагається віднайти недоліки у кожній концепції і критикує їх, називаючи різновидами атеїзму. Зрештою, кожен історичний етап становлення філософської думки отримує у цій праці критичну оцінку та унаочнення тих хибних міркувань, що були властиві створювачам таких концепцій. Зважаючи на жанрову особливість «Розміркування про безбожжя», Теофан Прокопович, тим не менше, намагається аргументовано спростувати такі міркування, наголошуючи на неможливості релігійного обґрунтування їхньої істинності.

Цей аспект надалі і буде предметом нашої статті, оскільки допоможе розкрити специфіку розуміння Теофаном Прокоповичем теорії знання та гносеологічних проблем того часу. Цікаво, що розгляд вродженості ідей, тобто, їхнього джерела, саме і було представлено у його праці «Розміркування про безбожжя». На перший погляд, може здатися нечітким чи некоректним поси-

лання на твір, сама назва якого говорить про його принципову тематичну обмеженість. Одначе, таке застереження може стосуватися більшості творів Теофана Прокоповича, оскільки кожен з них містив необхідні елементи, яких вимагав час та умови написання, а також власне бачення та світогляд мислителя.

Як традиційно зазначають дослідники творчості Теофана [3, 126–127], погляди мислителя не можна оцінювати однозначно. Багато в чому залишаючись прихильником православної культури, він все ж робить значний відступ у бік католицизму, як і більшість професорів Києво-Могилянської академії того часу. Цей факт засвідчує світоглядну та ідейну неоднорідність в інтелектуальному середовищі, до якого належав мислитель. «Немає сумнівів, що інший час дав би інше спрямування великому дару, який мав Теофан. При вищому, чи принаймні, спокійнішому стані суспільства, замість того, аби розраховувати час на процеси у Таємній канцелярії, він використав би його на користь Церкви, більш відповідно до образу християнського священика» [6, 577]. Тож зрозуміло, що релігійна складова мала важливе місце в інтелектуальній діяльності Теофана Прокоповича. Намагаючись унаочнити необхідність гармонізації суспільних процесів через узгодження наукової, релігійної, політичної та культурно-просвітницької діяльності, він часто використовував й різні жанри для всебічного висвітлення конкретної проблеми. Так, його публічні промови, проповіді, хвалебні виступи та «науково-богословські» публікації частіше за все виявлялися складовими елементами у побудові багаторівневої аргументації на користь тієї чи іншої ідеї, яку він намагався відстоювати. Підпорядковуючи таким чином різні жанри одному завданню, філософ отримував значно кращі результати, ніж його опоненти, які, критикуючи його діяльність, не помічали цілісності його світорозуміння.

Тому наша увага і буде зосереджена на цих аспектах та вищезгаданому першоджерелі, яке займало важливе місце у кор-

пусі творів інтелектуала та відіграло значну роль у формуванні того суперечливого ставлення до його постаті, про яке ми дізнаємося, наприклад, від дослідників ідейної спадщини Теофана Прокоповича, що працювали у XIX ст. [6].

Якщо прослідкувати за думкою Теофана Прокоповича, то одразу ж на перших сторінках досліджуваного твору ми зустрінемо чітке та однозначне переконання його автора у вродженості ідеї Бога: «Знання про Бога у людини вроджене, і в серці її написано, а отже, у всіх народів, скільки їх не існує, є згода у сповідуванні верховного Божественного правління» [7, 6]. Однак далі у цьому самому творі ми знаходимо своєрідне обґрунтування емпіричного методу та його ролі у процесі пізнання. Філософ наголошує на необхідності безпосереднього досвідного підтвердження будь-яких ідей. Так, для того, вірування у справедливість або ж істинність тієї чи іншої позиції, Теофан Прокопович проголошує те, що людина (дослідник) неодмінно повинна бути свідком того, що він фіксує, або про що свідчить.

Така позиція може видатися суперечливою. Однак, з огляду на те, що подібні міркування зустрічаються на диво часто на сторінках праць Теофана, можна припустити й існування певної закономірності його мислення. Або точніше – певну специфічну манеру побудови філософського твору та спосіб викладу аргументації.

Тут потрібно зауважити і те, що більшість творів українського інтелектуала мали публічний характер або присвяту певній події чи постаті. Саме цим можна пояснити незмінно релігійну складову більшості вихідних положень у його працях. Більше того, вони мали чітко виражене православне забарвлення. Проте, рухаючись за логікою своєї думки, філософ часто-густо доходив й неоднозначних, або ж і зовсім протилежних висновків, частина з яких орієнтувалися й на протестантські настанови. І ця специфічна побудова тексту може вважатися особистою філософською манерою роздумів Теофана Прокоповича. На цьому неодноразово наголошували й дослідники його спадщини. Загалом

стиль Теофана Прокоповича істотно відрізнявся від традиційної шкільної риторики та барокової манери викладу, яким мислитель протиставляв чіткість, ясність і логічність викладу думок [5, 57].

На останніх сторінках «Розмірковування про безбожжя» знаходимо й послідовний виклад обґрунтування неможливості вроджених ідей та ствердження щодо необхідності обґрунтування будь-якого свідчення, отриманого людиною у межах безпосереднього досвіду. «Сам розум людський дає нам настанову, щоб ми вірили тим свідкам, котрі самі добре знають про те, про що свідчили, і у свідченнях своїх жодних пристрастей, притаманних хибним свідченням, не мають» [7, 34]. Наведена цитата свідчить про спільні мотиви у поглядах Теофана Прокоповича на природу людського пізнання і на роль емпіричного досвіду з поглядами представників європейського Модерну. Зокрема, з ідеями Дж.Локка, які, зважаючи на критику ним «вроджених ідей», набули широкого розголосу у тогочасних філософських колах. Утім, зовнішня подібність таких ідей не спростовує й існування змістовних розбіжностей, що мали місце у поглядах цих інтелектуалів. Тому зробимо кілька уточнень, аби не склалося враження, що ідеї Теофана Прокоповича є звичайною, без жодного переосмислення, ретрансляцією поглядів Локка.

По-перше, на думку Теофана Прокоповича, лише істинна віра може гарантувати істинне знання і лише істинне знання може породжувати та підкріплювати істинну віру. На цьому філософ наполягав ще на початку своєї науково-викладацької діяльності. «А бог є першою найголовнішою причиною і йому підпорядковані всі інші, отже, й так далі» [8, 166]. Теофан Прокопович демонстрував взаємозалежність релігійної та епістеміологічної складових людського пізнання, чого ми не знаходимо у Локка, для якого, як для прихильника деїзму, присутність Бога завершалася у момент першого поштовху – життєдайного контакту зі світом, а далі людина жодним чином не детермінувалася

Богом. Тоді як Теофан Прокопович наполягав на невпинному і постійному русі людини до Бога за допомогою пізнання, тобто, на можливості отримання істинного знання через залучення людської істоти до божественної істини.

По-друге, Теофан Прокопович, на протипагу Локку, приймав інститут свідчення та свідка як гаранта істинного знання і, відповідно, істинної віри. Для нього було цілком природним те, що кожна істина могла бути прийнята за таку лише на підставі свідчень очевидця, якому можна довіряти. У цьому контексті і Святе Письмо могло бути розцінено як певний компендіум «свідчень перевірених свідків», кожен з яких сам був очевидцем того, про що сповіщає. І таким чином, усі, хто надалі сприймав би на віру цю істину, перетворювалися б на учасників системи взаємної гарантії.

Таке значення достовірності свідчень підкреслювало вагомість істинності знання у розумінні Теофана Прокоповича, а не лише його наявності. Цього ми не знаходимо у Локка, для якого важливішим був механізм отримання знання, а не визначення його істинності чи хибності.

І по-третє, Теофан Прокопович не просто взаємозумовлює істини релігійну і наукову, а й робить «правильну» віру запорукою достеменного пізнання і навпаки. Тобто, людина, яка є прихильником «хибної» віри (відповідно до переконання мислителя), не може мати істинного знання, оскільки вона не може свідчити про істинність цього знання. Адже єдиною запорукою щирості свідка може вважатися те, що він підтвердить свої слова божественною істиною, а у тому випадку, коли він «недостатній» у вірі, то й істина набуває відповідної якості – вона не може бути справжньою. На цьому філософ наголошував ще під час викладання у Києво-Могилянській академії: «бог, немов художник і творець, будуючи всевіт, вважав людину кінцевою метою, і все створив заради неї. Разом з тим, той самий бог, як бог, і тому що він є богом, і людину і весь світ створив заради себе і своєї слави» [8, 312].

Дж.Локк та Теофан Прокопович дотримувалися відмінного погляду на сутність Бога. Розуміння Теофаном Прокоповичем атеїзму ґрунтувалося на визнанні хибної релігії (неповноцінного вірування) передвихідною (теоретичною) настановою, яка породжує й хибне знання, тобто, призводить до заперечення Бога, а отже, й надалі продукує неістинну віру, яка жодним чином не наближає людину до її головної мети – пізнання Бога. «Атеїсти, або безбожники, що не вірять в буття Бога, є загально відомими та вивченими, або ж викритими, не можуть допускатися до управління військовими, громадянськими та іншими справами, оскільки їм вірити не можна, а вірити не можна тому, що вони не мають чим підтвердити свою віру, оскільки не можуть закликати у свідки Бога, у буття якого не вірять» [7, 2–3]. Однак, для нас значно цікавішими є не лише «зовнішньо» подібні чи відмінні формулювання, але те змістовне навантаження, яке кожен з філософів у них вкладав. Розглянемо, наприклад, тезу стосовно простоти і чіткості побудови міркування. На перший погляд, не може бути нічого не зрозумілого у цьому процесі, однак контексти, в яких ці процеси відбуваються, є суттєво різними. У праці Дж.Локка «Досвід про людське розуміння» знаходимо, наприклад, чіткі, послідовні докази того, що вроджених ідей не існує і існувати не може. Філософ переконаний у тому, що наше знання ґрунтуються винятково на наших ідеях. Адже єдиним джерелом всіх думок і міркувань людського розуму, на його глибоке переконання, є ідеї, які людина формує самотійно на підставі власного досвіду [9]. Більше того, Дж.Локк вважає, що людина народжується без жодних сформованих знань, уявлень чи переконань, а все, чим вона послуговується у житті: ціннісні орієнтири, норми та правила – вона опановує в процесі безпосереднього емпіричного засвоєння світу. І лише власний унікальний досвід може впливати на формування у людини конкретної ідеї. Жодні настанови чи вказівки, в істинності яких вона не переконалася самотійно, нічого для неї не важать.

Тож, бачимо, що звертаючись до однієї тези про досвідне походження знання, і Дж.Локк, і Теофан Прокопович знаходять свої власні аргументи для її пояснення і, більше того, сама ця теза в їхніх концепціях слугує конкретному завданню – обґрунтуванню унікальної людської здатності – пізнання. Локк постулює, що «вказати шлях, яким ми приходимо до будь-якого знання, цілком достатньо для доказу того, що воно не вроджене» [9]. І вся його критика вроджених ідей виходить з того, що будь-яке знання потрапляє до свідомості людини шляхом, який можна відстежити. Головне завдання філософа у цьому випадку полягає в унаочненні простого і зрозумілого шляху, яким людина отримує нове знання. Тобто, простота і зрозумілість для британського філософа є необхідними чинниками в обґрунтуванні досвідної природи будь-якого знання.

Схожі тези зустрічаємо і на сторінках праць українського філософа, однак їхнє призначення тут принципово відрізняється. Теофан Прокопович вказує на безпосередню залежність між істинністю знання та його простотою і очевидністю. Так, мислитель зауважує, що лише людина, сила розуму якої здатна до істинного пізнання, спроможна розрізнити істинне та хибне, те, що належить до духовної зваби і штовхає людину на помилковий шлях [7, 1–2].

Таким чином, можна зробити й попередні висновки. По-перше, кожний з досліджуваних нами мислителів неодноразово висловлював прихильність до чітких, структурованих форм отримання та передавання знання. По-друге, у їхній творчості знайшла відображення й новочасна тенденція до дотримання логічної послідовності та максимальної обґрунтованості знання, що ми й спостерігали на сторінках аналізованих філософських творів. Водночас, такий підхід лише частково можна вважати власною позицією цих мислителів, оскільки до певної міри він може розглядатися і в якості данини відповідним парадигмальним настановам доби Нового часу.

Якщо ж припустити, що таке ставлення до знання все ж таки є виявом авторської позиції філософів, то очевидним стає і те, що ми маємо справу зі «змістовним та методологічним перетином» у поясненні ними сутності пізнавальної діяльності людини. Якщо для українського філософа чіткість і однозначність є безпосередньою вказівкою на істинність знання (за умови дотримання інших вимог до пізнавального процесу), то британський філософ не вбачає принципової різниці у тому, яке знання ми отримуємо. Для нього важливим є інша характеристика знання, а саме – його досвідне походження. Хоча у цей самий час він не відкидає і можливості того, що чітке і логічне знання, процес отримання якого можна простежити, буде істинним. Тобто, частково істинність знання теж залежить від прозорості пізнавального процесу, однак не детермінується лише ним.

Спільні моменти, які ми простежили у трактуванні критики концепції вроджених ідей кожним з мислителів, повною мірою можуть вважатися відповіддю на запит доби. Ті питання, які у період Нового часу ставило філософське середовище, не могли залишатися поза увагою Ф.Прокоповича та Дж.Локка. Однак, кожен з них, шукаючи відповіді на ці питання, спирався на власний емпіричний досвід, що не могло не відобразитися і у їхніх філософських творах.

Теофан Прокопович визнавав «наявність» у людини «єдиної вродженої ідеї». І вона мала у нього особливий статус, оскільки була ідеєю Бога. Таке трактування було прийнятним для православного Єпископа, тоді як в європейській філософській традиції зустрічаємо інший підхід. Прикладом можна вважати бачення Декарта, згідно з яким вроджені ідеї ні чим не відрізняються від ідей набутих, або сконструйованих людиною. І їх наявність не є чимось особливим, а радше закономірним і звичним.

Однак, цим відмінності не вичерпуються, оскільки саме розуміння досвіду у Дж.Локка та Теофана Прокоповича було лише частково подібним. Український мислитель наголошував на не-

обхідності безпосереднього досвідного підтвердження будь-яких ідей. Проте, досвідом він був згоден вважати не лише те, до чого мав безпосередню причетність, а й достовірні свідчення іншого. Так, для того, аби вірити комусь, здобувач, або ж отримувач істинного знання неодмінно повинен був бути і свідком того, про що саме свідчилося.

Теофан Прокопович обирає власні «параметри» для визначення спроможності чи неспроможності особи бути гарантом істинності безпосереднього досвіду, який знаходиться у підґрунті пізнавальної діяльності. Саме атеїстів Теофан Прокопович вважав носіями хибних, помилкових знань, які не мають нічого спільного з істинним пізнанням. І пояснював це тим, що атеїст не може закликати у свідки Бога, оскільки не вірить у нього, а, відповідно, й усі його власні знання не можуть визнаватися істинними, оскільки їх носій не має вродженої ідеї Бога. Таким чином, з одного боку, не може бути істинного знання у системі координат неістинної віри, а з іншого – атеїзм не здатен породити достовірне знання. І лише той, кому відкрилося Святе письмо, здатен до пізнання, однак лише, пізнаючи істину, людина спроможеться наблизитися до Бога.

Ми повертаємося до тези про взаємозумовленість істини релігійної та істини наукової. Більше того, ми побачили, що цей мотив є невід'ємною складовою філософських поглядів українського мислителя. За що його й критикували сучасники, зокрема Стефан Яворський та його однодумці [4].

Таким чином, можемо підсумувати, що позиція стосовно вроджених ідей Теофана Прокоповича ґрунтується на визнанні наявності у людини єдиної вродженої ідеї Бога та спростуванні вродженості будь-яких інших ідей. Крім того, для філософа принциповими є спосіб отримання та істинність знання. І це так само невід'ємна складова його поглядів, яка формує цілісну філософську позицію.

Що ж стосується Локка, то його аргументація стосовно вроджених ідей є однозначною і неспростовною. І це цілком за-

кономірно, оскільки британський філософ, будучи прихильником досвідного пізнання, прагнув спростувати будь-які наперед визначені засади пізнавальної діяльності. До того ж, на відміну від Прокоповича, він не мав жодного зовнішнього примусу для визнання вродженості ідеї Бога. Однак, не можна не зважати й на протестантські мотиви у поглядах Теофана Прокоповича [3, 126–127] та Локка, які, безперечно, впливали на становлення їхнього світогляду.

Підсумовуючи наведені вище аргументи, можемо з певністю констатувати, що розмірковування стосовно теорії знання відіграли важливу роль у становленні філософських поглядів Теофана Прокоповича. Про це свідчать неодноразові звернення мислителя до цієї проблематики у багатьох його творах, кожен з яких становить важливий елемент цілісного розуміння цієї актуальної філософської проблеми. Зокрема, принципово значущим для філософа виявилось обґрунтування джерела людського знання та узгодження пізнавальної діяльності людини з релігійними орієнтирами, на які спирався мислитель. Про що свідчить його інтерпретація вроджених ідей та критика на адресу прихильників інших способів обґрунтування походження істинного знання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Білецький В.С.* Українська національна еліта XVII–XVIII ст.: Феофан Прокопович // Схід. – 1997. – № 9–10(18–17). – С. 53–57.
2. *Гусев В.І.* Західна філософія Нового часу. XVII–XVIII ст.: Підручник. – К.: Либідь, 1988.
3. *Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов: XVII–XVIII вв.* – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с.
4. *Самарин Ю.Ф.* Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. – М., 1844.

5. *Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В.А.* Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – 349.
6. *Чистович И.* Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868. – 577 с.
7. *Феофан [Прокопович].* Рассуждение о безбожии. – М., 1774.
8. *Феофан Прокопович.* Філософські твори в трьох томах. – К., 1979. – Т. 2. – 552 с.
9. *Locke John.* Works, Vol 1. – London: Taylor, 1722.

Нікітіна З.І. Релігійна та наукова істина у вченні Теофана Прокоповича.

У статті розглядається запропонований Теофаном Прокоповичем спосіб пояснення природи людського знання, своєрідне співвідношення істин релігії і науки. Досліджується значення гносеологічних поглядів Теофана Прокоповича у контексті новоєвропейської філософії. На основі порівняння поглядів українського мислителя з поглядами британського мислителя Дж.Локка розглядається теорія «вроджених ідей» в якості одного з основних способів пояснення пізнавальних здібностей людини. Досліджується специфіка звернення Теофана Прокоповича до «вродженої ідеї Бога» і обстоювання ним принципової потреби людини в істинному знанні. Автор акцентує увагу і на необхідності переорієнтації дослідницьких орієнтирів, які дають можливість більш точно відтворити інтелектуальне середовище філософії Нового часу та особливості її розвитку в Україні як частині європейської інтелектуальної парадигми.

Ключові слова: вроджені ідеї, релігійна істина, наукова істина, пізнавальна здатність людини.

Nikitina Z. Religious and scientific truth in the teachings of Theophan Prokopovich.

The article examines the relationship of religion and knowledge as the main elements of the conception of Theophan Prokopovych. We consider the theory of innate ideas as one of the leading explanations for knowledge in modern philosophy. The article focuses on the cognitive activity of man and Theophan Prokopovych's understanding of it. The text

compares the views of Prokopovych and Lock to sources of human knowledge and demonstrates that innate idea of God is not common to both thinkers. Proved that philosophers were in common philosophical context, so that they have common views on the nature of human knowledge. In addition, made evident differences in the views of philosophers associated with the interpretation of true knowledge and its importance to humans. Found that truth of knowledge is important for Theophan Prokopovych because it is directly linked with the true faith of man. As a result, the necessity to consider the philosophical views of a thinker in the context of European philosophy is soundly.

Key words: innate ideas, religious truth, scientific truth, human knowledge.